

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

APRIL 1998

REDACTEUR M/V GEZOCHT

Vanwege het vertrek van een redacteur zoekt de redactie versterking. Van de nieuwe redacteur wordt verwacht, dat hij of zij artikelen kan schrijven, een bijdrage levert aan het redactionele werk en vijf keer per jaar midden in de week 's middags te Utrecht kan vergaderen. Gezien de achtergrond van de huidige redactie gaat de voorkeur uit naar iemand, die werkzaam is in de uitvaartbranche. Inlichtingen bij Wim Cappers: 026-3210603.

DE TEREBINTH HOMEPAGE

Sinds 1 oktober vorig jaar is de Terebinth op het Internet vertegenwoordigd met haar eigen homepage. U kunt deze pagina vinden op het internetadres <http://www.gedenkboek.nl/terebinth>. De Stichting Uitvaart op het Internet i.o., beheerder van de internetsites www.uitvaart.org en www.gedenkboek.nl, heeft toen aan Vereniging de Terebinth gratis ruimte beschikbaar gesteld. Terebinthlid Antoine Fonville heeft toen een homepage en volgpagina's gemaakt die door de vereniging en haar leden ingevuld kan worden.

De structuur van de homepage bestaat uit het logo van de vereniging en een zevental keuzemogelijkheden oftewel links naar verschillende pagina's. Vanuit de homepage kan men kiezen voor zes verschillende informatiepagina's.

Op pagina één wordt, naar keuze ook in het Engels!, weergegeven: wat is en doet Vereniging de Terebinth, waar is zij te bereiken en wat is de doelstelling van de Vereniging.

Op pagina twee wordt de inhoud van het laatste ledenblad van de Terebinth in het kort weergegeven. Via een archief kan men daar ook vanaf 1997 de oude inhoudsopgaven terugvinden.

(BE-)GRAVEN OP INTERNET

www.gedenkboek.nl

www.uitvaart.org

Dé onafhankelijke internetsite voor rouw én informatie over alle aspecten van de uitvaart.

Meer dan 150 pagina's informatie over testamenten, begraven, kosten uitvaart etc.

Rouw- en grofsymbolen en hun betekenis.

Literatuurlijsten
Met o.a. 350 boeken van de LSR.

Nieuws uit de dag-, week- en vakbladen.

Honderden adressen van uitvaartverzorging tot -fotograaf, van vereniging tot grafkunst.

Rouwberichten en gedenkboeken
Overledenen krijgen hun eigen virtuele grafmonument, met mogelijkheid om vanuit de hele wereld te condoleren.

Vele subsites
Hier presenteren bedrijven en organisaties zich.
(advertentieruimte is hier beschikbaar voor elk bedrijf of organisatie in de uitvaartbranche).

Fotoboeken van beroemde begraafplaatsen en uitvaartrituelen.

Agenda van open dagen, excursies, tentoonstellingen etc.

Het Nederlands Gedenkboek en Uitvaart Organisatie(s).
Postbus 905
9700 AX Groningen
Telefoon: (050) 54 91 880
(058) 21 39 707

Fax (050) 54 91 497

E-mail:
secretariaat@gedenkboek.nl
<http://www.gedenkboek.nl>
<http://www.uitvaart.org>

Op pagina drie kan men zich aanmelden als lid van de Vereniging.

Op pagina vier is genaamd "Vrijwilligers gevraagd voor..". Deze pagina biedt leden of groepen die bezig zijn met restauratie en dergelijke van oude begraafplaatsen bijvoorbeeld de mogelijkheid om op zoek te gaan naar vrijwilligers. Helaas heeft daar tot nu toe daar alleen de Oude Stadsbegraafplaats te Leeuwarden gebruik van gemaakt. Indien u vrijwilligers zoekt, stuur dan liefst op flop een briefje of nog liever, vanwege de tijdsbesparing, een e-mail, met uw gegevens en activiteiten naar uid@telekabel.nl. Het postadres voor de Terebinth-homepage is A.M. Fonville, P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden.

Pagina vijf is de agendapagina van de site. Op deze pagina vindt u data, tijden en contactpersonen voor excursies van de Terebinth, maar ook vindt u daar informatie over tentoonstellingen, beurzen, scholing, televisieprogramma's etcetera die iets te maken hebben met het uitvaartwezen.

Op pagina zes vindt u een afbeelding van de Terebinthboom plus een kort verhaaltje daarover.

Op pagina zeven kunnen leden en groepen van de Terebinth verzoeken doen aan de bezoekers van de homepage van de Terebinth. Als men bijvoorbeeld naar iets bijzonders op zoek is, dan kan men dat daar aangeven. Dit kan zijn een vraag naar de betekenis van een symbool, maar ook, zoals nu in deze pagina staat, het verzoek om bijbelteksten op grafstenen.

Zoals u uit het voorafgaande kunt lezen heeft de Terebinth een informatieve plek gekregen op het internet. De inhoud en de waarde daarvan wordt echter grotendeels door de leden van de Terebinth bepaald. Uw bijdragen worden dan ook op hoge prijs gesteld. Indien u suggesties heeft of mee wilt werken aan de verdere uitbouw van de homepage, grafisch of inhoudelijk, kunt zich tot mij wenden.

Antoine Fonville

VAN DE VOORZITTER

In de agenda op de achterzijde van ons blad de Terebinth staat een interessante tentoonstelling aangekondigd. In het Museum voor Volkenkunde in Rotterdam kunnen wij gedurende

bijna negen maanden kennismaken met uitvaarten en rouwgewoontes van de vele nieuwe groepen in ons land. Zeer velen uit deze kringen zijn zelfs al Nederlands staatsburger en anderen zullen dat nog worden. De aanwezigheid van culturele minderheden betekent voor ons dat wij de bestaande mogelijkheden voor dodenbezorging zullen moeten aanpassen. Dit leidt ook tot een verrijking van de rituelen met betrekking tot de dodenbezorging en de dodenherdenking. Nu heel wat anders. Als u dit leest heeft een kleine delegatie uit het bestuur een bezoek gebracht aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Wij hebben ons daar gepresenteerd en uitgelegd wat het doel van ons werk is. Ook hebben wij gesproken over de elementen van monumentenzorg die daarin aanwezig zijn. Op het ogenblik is de Rijksdienst bezig om samen met het Nationaal Contact Monumenten, waar de Terebinth in het bestuur is vertegenwoordigd, te komen aan tot regionale ontmoetingspunten voor allen die bij de monumentenzorg betrokken zijn. Wij zullen onderzoeken of de Terebinth, die ook streeft naar regionalisering, van hun werk kan profiteren of er aan kan bijdragen. Tenslotte wijs ik u nog op het verslag, elders in dit nummer, van Elsbeth Rietbergen, oud-voorzitter van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis, over hun congres in Ommen over "De dood. Van knekels en bonttot religie en symboliek". Elsbeth stelt zich ook voor als de komende penningmeester. Eindelijk dus verlichting voor Tim van Rooij, die ons jarenlang op verschillende plaatsen van dienst is geweest. Hopelijk zal hij nog enige tijd "gewoon" bestuurslid willen blijven.

Jan Willem Eggink

SOMA SÈMA?

20

Deze uitspraak betekent: het lichaam is een graf. Vandaag de dag wijzen de sportcultuur en de belangstelling voor thanatopraxie en orgaandonatie op een ware lichaamscultus. In dit artikel worden enkele achtergronden van deze omslag in de houding tegenover het levende en dode lichaam beschreven

NYNKE SCHEPERS

22

Grafmonumenten hebben steeds vaker een eigen symboliek, die voor buitenstaanders soms moeilijk is te doorgronden. In dit interview met beeldhouwer Nynke Schepers wordt iets verteld over het zorgvuldige overleg, dat aan het maken van gedenktekens voorafgaat

VERENIGINGSNIEUWS

24

SYMPOSIUM RONDOM HET STERVEN VAN EEN KIND

26

EEN JEUGDIG CONGRES OVER DE DOOD

27

BOEKBESPREKINGEN

28

EXCURSIES

30

AGENDA

32

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar
Lidmaatschap: Dit kost personen minimaal f 35,-, elke huisgenoot f 15,- en organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.
Terebinthbureau en redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam, Tel/fax 010-4212762 tijdens kantooruren
Advertenties en inlegvellen: Elsbeth Rietbergen: 010-4195498
Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter en Rita Hulsman
Lay-out: Henk de Feijter
Eindredacteur: Wim Cappers
Kopij: Kopij, liefst vergezeld van scherpe, contrastrijke foto's, wordt op papier ingeleverd bij het Terebinthbureau. De inleverdata voor 1998 zijn 18 juni en 29 oktober. De definitieve teksten worden na overleg met de redactie op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 opgestuurd naar de eindredacteur.
Overneming: Artikelen mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.
Illustraties: Erna van Goudoever (voorp.), Wilma Moen (p. 21,22,23,26), Christian Nieuwenhuize (p. 27), Marrie Bot (p. 28), Rindert Brouwer (p. 31, 32)

De Terebinth, jaargang XII, aflevering 2, april 1998

SOMA SÈMA? ONTSTAAN EN GEDAANTEN VAN DE AARDSE LICHAAMSCULTUS

De verkiezingstijd is wel eens spannender geweest. Er zijn nauwelijks politieke strijdpunten. Al vóór de voor Nederland zo succesvol verlopen Olympische winterspelen in Nagano waren de grote partijen het bijvoorbeeld eens over een verhoging van het budget voor sport. Meer dan ooit wordt een gezonde geest in een gezond lichaam beschouwd als een groot goed. In dit artikel worden het ontstaan en enkele gedaanten van deze aardse lichaamscultus beschreven. De dodencultuur blijkt hiermee omgekeerd evenredig te zijn verweven.

In het westen werd oorspronkelijk negatief tegen het levende lichaam aangekeken. Het christendom zag het lichaam als bron van de menselijke zondigheid en sterfelijkheid. Na zijn menswording gaf Christus eerst zijn lichaam symbolisch te eten en te drinken. Daarna bewerkstelligde zijn kruisdood de verzoening met God. De ontzielde lichamen van gelovigen werden op den duur midden in de leefgemeenschap in en rond de kerk begraven. Op het einde der tijden zouden ziel en lichaam uit de dood verrijzen.

De verwereldlijking van het bestaan vanaf de zestiende eeuw uitte zich in een positieve benadering van het lichaam. Mensen leerden het noodlot van ziekte en dood te sturen, door bijvoorbeeld de gezondheidszorg te verbeteren. De dood was niet meer zozeer de overgang naar een eeuwig leven, als wel de afsluiting van het gekoesterde aardse bestaan.

Deze ommezwaai werd zichtbaar in nieuwe wijzen van lijkbezorging. Niet het zielenheil van de gestorvene maar de gezondheid van de nabestaanden stond voorop. Het dode lichaam werd gezien als bron van ziektes. In de negentiende eeuw werden daarom be-

graafplaatsen buiten de bebouwde kom aangelegd. In de twintigste eeuw werd het cremieren van doden populair. Verassing was onder andere sneller en daarmee hygiënischer. Tenslotte werd beschikbaarstelling van een lijk aan de wetenschap mogelijk. Zo werd het aanbod van lichamen voor medisch onderzoek en onderwijs beter geregeld.

Vooraf de laatstgenoemde wijze van lijkbezorging markeert de positieve benadering van het levende lichaam. Tijdens de hoogtijdagen van het christendom namen medici genoegen met theoretische bespiegelingen over de werking van het lichaam. Toen tijdens de renaissance de mens centraal kwam te staan, wilde men via lijkopening zicht krijgen op de werking ervan. Dankzij lijkopeningen kon de zuid-Nederlandse arts Andreas Vesalius als één van de eersten een modern beeld geven van de menselijke anatomie. Dit inzicht gaf mede de aanzet tot de medicalisering van leven en sterven. De medische behoefte aan lijken leidde op den duur tot tekorten. Rond 1800 gaf dit zelfs aanleiding tot grafroof.

Het belang dat men aan een goed functionerend lichaam ging hechten, kwam ook tot uiting in de fantasie. Zo verbeeldde de Britse schrijfster Mary Shelley in Frankenstein uit 1817 het verlangen van geneeskundigen om uit delen van dode lichamen een levend mens te maken. Zo kreeg het dode lichaam waarde voor het levende lichaam. Nog verder gaat de film *Solyent Green* uit 1973. Hierin is te zien, hoe de Amerikaanse overheid in 2022 van de lichamen van gestorvenen het voedingsmiddel *solyent green* maakt. Via kannibalisme werd het levende lichaam in stand houden. Tenslotte dreigt zelfs het lichaam van zieken aan dit ideaal te worden opgeofferd. In de film *Coma* uit 1978 is de vraag naar organen zo groot geworden, dat zelfs mensen met een onschuldige aandoening gevaar lopen in het ziekenhuis van hun organen te worden beroofd.

De verheerlijking van het levende lichaam komt ook voor in de werkelijkheid. Begin dit jaar trok de expositie van geplastineerde lijken in Mannheim door de Duitse patholoog-anatoom Günther von Hagens de aandacht. Deze nieuwe wijze van conservering heeft niets te maken met het mummificeren door de oude Egyptenaren. Voor hen maakte uitneming van de weke delen het lichaam tot een huis in het graf, waarnaar de ziel altijd moest kunnen terugkeren. Plastinatie heeft ook niks te maken met thanatopraxie. Dit tijdelijk conserveren van lijken, dat de laatste tijd ook in de belangstelling staat, heeft tot doel de nabestaanden de gelegenheid te geven langer afscheid te nemen van een natuurlijk ogende dode. Geplastineerde lijken zijn in de eerste plaats van belang voor het medisch onderwijs. Daarnaast zijn ze ten toon te stellen kunstvoorwerpen. Ontvelde lijven in bewegende standen en geprepareerde organen geven inzicht in de wonderbaarlijke werking van het levende lichaam.

De positieve waardering van het levende lichaam blijkt vooral uit de opkomst van orgaandonatie. Sinds het begin van de twintigste eeuw slaagt de medische wetenschap er in zieke organen en weefsel te vervangen door gezonde lichaamsdelen en huid uit dode lichamen. Terwijl het symbolisch eten en drinken van het lichaam van Christus was gericht op het hiernamaals, maakt de recycling van lichaamsdelen verlenging van het aardse bestaan mogelijk.

Met de aanvaarding van de Wet op de orgaandonatie in 1996 probeert de overheid het voortdurende tekort aan weefsel en organen weg te werken. In aanvulling op het donorcodicil heeft elke Nederlander van achttien jaar en ouder in maart een brief gekregen. Door deze brief terug te sturen, wordt centraal geregistreerd, wie al dan niet orgaandonor wil zijn. Iemand kan de beantwoording van deze vraag ook overlaten aan nabestaanden of anderen.

Bij deze wet zijn enkele kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste kan de vraag worden gesteld, wie zeggenschap heeft over de wijze van lijkbezorging. Artikel 18 van de Wet op de lijkbezorging stelt dat de uitvaart moet worden geregeld overeenkomstig de wens of de vermoedelijke wens van de overledene. In theorie geldt dit ook voor de vraag aan nabestaanden of orgaandonatie mag plaats hebben. In de praktijk wordt er bij de dodenbezorging al rekening gehouden met de belangen van nabestaanden. Naast de grafrust moet er plaats zijn voor het rouwproces. Als mensen schriftelijk of door niet terugsturen van de brief de toestemming voor orgaandonatie in handen leggen van nabestaanden, staat het nabestaanden meer dan vroeger vrij om vanuit hun eigen overtuiging een beslissing te nemen. Dit wordt nog in de hand gewerkt als de arts niet uitdrukkelijk vraagt, wat de gestorvene zelf had gewild.

De kans dat orgaandonatie wordt geweigerd, blijft groot. Daar vitale organen alleen bruikbaar zijn, als hartslag en ademhaling van de hersendode nog functioneren, is een overlijden op de intensive care noodzakelijk. Terwijl de openlijke vraag naar euthanasie de voortgaande medicalisering van het sterven afremt, maakt de behoefte aan belangrijke organen een nieuwe medicalisering van het sterven niet denkbeeldig. Voor mensen, die thuis willen sterven, kan dit een reden zijn om via de toegezonden brief orgaandonatie te weigeren. De weigering kan ook komen van nabestaanden, aangezien het hersendoodcriterium hun gevoelsmatig het idee geeft, dat de dood niet is ingetreden.

Aan de andere kant heeft de popularisering van orgaandonatie een raakvlak met de asdeling, die bijna wettelijk is geregeld. Dit betekent, dat nabestaanden een beetje as bij zich kunnen dragen. Volgens de wet is as geen stoffelijk overschot en kan er

Zwaluwen in baltsvlucht, Petrus en Paulusbegraafplaats Ulfst

dus geen sprake zijn van deling van het stoffelijk overschot. De praktijk is anders. Terwijl asdeling bijdraagt aan het geestelijk welbevinden van nabestaanden, is orgaandonatie bevorderlijk voor het lichamelijk welzijn van zieke levenden. De integriteit van het dode lichaam wordt aangetast in het belang van de levenden.

De opvatting, dat het welzijn van het lichaam als een instrument is te sturen, blijkt uit een overheidsreclame ter bevordering van orgaandonatie. In het spotje zijn twee vrouwen te zien, die in een volle kerk met elkaar praten. Ze wekken de indruk, dat er een uitvaartplechtigheid plaats heeft van een vrouw, die ernstig ziek is geweest. Dan komt er een stralende bruid binnen. Ze heeft een nieuw orgaan gekregen en beleeft de gelukkigste dag van haar leven. De

begravenis is hiermee ondergeschikt geworden aan de bruiloft.

Deze reclame bezegelt de hedendaagse verheerlijking van het levende lichaam. In het oude Griekenland, een andere bakermat van onze beschaving waaronder nota bene de Olympische spelen, verbeelde het lichaam volgens de wijsgeer Plato afkeurenswaardige genotzucht. Door de dood werd de ziel van het lichaam verlost en kon de ziel naar het hoogste goed reiken. Plato noemde het lichaam = soma daarom een graf = sèma: soma sèma. De huidige instrumentalisering van het lichaam staat hier lijnrecht tegenover. Met een variant op Plato's spreuk kan gesteld worden, dat instandhouding van het levende lichaam doel = skopós op zich is geworden: soma skopós.

Wim Cappers

NYNKE SCHEPERS

Nynke Schepers (1935) is beeldhouwer. Haar werk bestaat uit plastieken, portretten en penningen die te zien geweest zijn op ruim vijfenveertig tentoonstellingen.

Zij omschrijft haar werk als een eenzaam proces waar twijfels en onzekerheden bij horen en waarbij alles, tot en met het succesvolle voltooiën, haar verantwoordelijkheid is.

Dit aspect van haar werk veranderde toen haar in 1974 gevraagd werd een grafsteen te maken. Opeens werd ze, tot uiteindelijk diepe voldoening, gedwongen in een team te werken. De familie, de graficus, de steenhouwer en zij zelf gingen gezamenlijk aan de gang. De plaats waar het team bijeenkwam was de steenhouwerij Beernink in Hattem. Hier vonden de gesprekken plaats en groeide het samenspel met inbreng van ieder lid van het team. Elk aspect zoals de steensoort, de vorm en grootte van de steen, het ontwerp en de tekst werd in voortdurende discussie besproken en aangepast.

Nynke Schepers

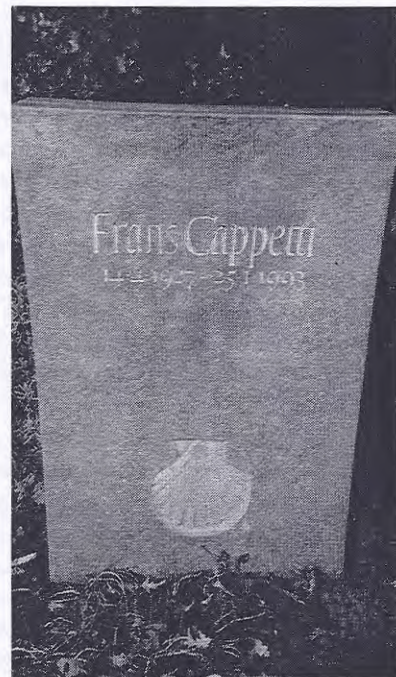

De familie wil graag een persoonlijk monument en intuïtief probeert Nynke daar bij het ontwerpen in mee te gaan. De graficus, Joost van de Woestijne, ontwerpt de tekst en denkt steeds mee over het ontwerp dat Nynke in talloze tekeningen en modellen in gips en klei ontwikkelt en steenhouwer Beernink begrijpt alles en is een enorme steun om de steen uiteindelijk werkelijkheid te laten worden. Onzekerheid en eenzaamheid ondervindt Nynke nu niet; er wordt een appèl op haar gedaan omdat mensen geholpen moeten worden met een steen. Vooral in de eerste fase is er sprake van snelle beslissingen om het team bij elkaar en het proces op gang te brengen en ze voelt dan geen enkele aarzeling.

Als de steen er staat heeft Nynke niet het idee dat zij hem gemaakt heeft; het is alsof het gewoon gebeurd is. Een grafsteen maken geeft haar het gevoel even "opgetild" te worden. De samenwerking tussen de drie kunstenaars is blijven bestaan wat inmiddels geresulteerd heeft in vijf grafstenen met allemaal hun unieke wordingsverhaal.

De eerste steen was voor een architect die in de tuin van zijn ingenieursbureau een enorme rode beuk had staan. Die beuk moest op de steen worden afgebeeld en urenlang heeft zij in de tuin tekeningen gemaakt om tot het uiteindelijke ontwerp te komen. Het is een sobere steen geworden met de dierbare beuk die door de speling van het licht positief lijkt maar waar de bolling van de boom negatief is ingehakt. In die tijd moesten de stenen op de begraafplaats Kranenburg in Zwolle allemaal dezelfde maat hebben maar de steensoort, Bianco del Mare, bepaalde ze zelf.

Op de tweede steen, het Noorse graniet Halmstädter, staan na een intensief samenspel tussen alle betrokkenen naast een klein Grieks kruis Hygieia en Aesculapius afgebeeld. Dit zijn symbolen van de geneeskunde waarbij Hygieia staat voor de preventie van ziektes, een gezond-

Jacobsschelp, Begraafplaats Slangenburg, Doetinchem

de geest in een gezond lichaam, en Aesculapius voor het genezen oftewel repareren. Traditioneel wordt Hygieia zittend afgebeeld maar in dit geval, de overledene en haar man waren beiden artsen, paste het meer haar fier staand naast haar partner af te beelden. Hygieia en Aesculapius staan ook op de voorzijde van de bronzen grafpenning. Op de keerzijde staat centraal een beuk met spiraalvormig daar omheen de tekst "heel het leven".

In de vogels op de derde steen voelt Nynke verbondenheid met een kunstenaar die in 1600 voor Christus op het eiland Santorini in Griekenland een onovertroffen fresco van twee zwaluwen in een baltsvlucht. De opdrachtgever is eerst gaan kijken naar de door Nynke gemaakte tweede steen met Hygieia en Aesculapius. Het trof hem dat de steen zo "vrouwelijk" was en dat de steen "gepakt" kon worden. Nynke is op haar beurt op de begraafplaats gaan kijken en realiseerde zich dat deze opdracht moeilijker zou worden omdat de

steen in een rijtje zou komen. In samenspraak met de steenhouwer en Nynke is toen gekozen voor een Vaurion, een vrij zachte Franse kalksteen waarop Nynke de fresco in reliëf vertaald heeft. Nog steeds beantwoordt de steen, waarop tevens een Grieks kruis staat, aan een diepe bedoeling en de opdrachtgever heeft er ook vrede mee hoe de steen inmiddels verweerd is.

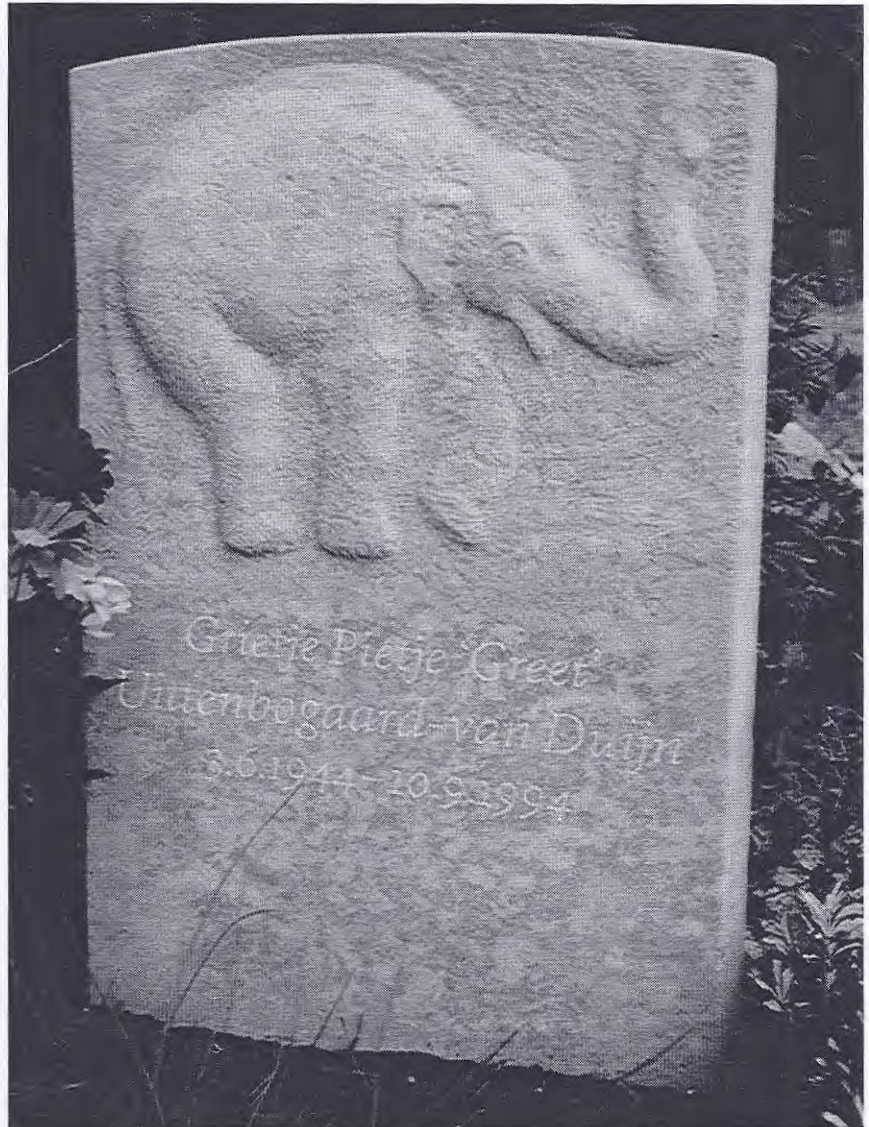
Het ontwerp voor de vierde steen ontstond twee weken voordat Nynke de opdracht kreeg. Een bolvormige bloeiende lavendelstruik vol vlinders en bijen trof haar door de bijzondere werking van het zonlicht en ze legde het beeld vast in een schets.

Bij het eerste gesprek met de opdrachtgever kwam naar voren dat lavendel staat voor veel goede herinneringen; in dit geval de lavendelvelden in Zuid-Frankrijk en de bedevaartplaats Santiago de Compostela in Spanje.

Toen het gedenkteken gemaakt uit Noorse zandsteen klaar was stonden twee tere vlinders op de achterkant en de Jacobsschelp als symbool voor pelgrims op de voorkant. De hele lavendelstruik prijkt op de grafpenning voor de nabestaanden en draagt de, door Joost van de Woestijne ontworpen tekst "samen op weg".

Op de vijfde steen, een Vaurion, prijkt een vrolijke olifant in reliëf. In dit geval was het onderwerp de wens van de persoon zelf die in haar leven olifanten spaarde en in het laatste stadium van haar ziekte samen met Nynke aan het ontwerp meewerkte. Talloze tekeningetjes heeft Nynke gemaakt waaruit de stervende er zelf één gekozen heeft.

Het gaat bij Nynke niet alleen om de afbeelding op de steen maar ook om de vorm van de steen zelf waarmee ze beweging of warmte wil uitdrukken. De steen met Hygieia en Aesculapius vergelijkt ze met een ruggraat waardoor de steen zich als het ware in een omarming vooroverbuigt.

Olifant in reliëf, Algemene Begraafplaats, Heemstede

Bij de vogels wilde ze dat de punten van de steen naar de hemel getrokken werden zodat hij als het ware gaat zweven en onderaan is de steen zo gemaakt dat hij lijkt los te komen van de grond.

Soms wordt ze beperkt door regels van de begraafplaats waaraan ze zich moet houden zoals de exacte maat van de steen of een vaste sleuf waarin deze moet worden geplaatst. Bij de vlinders mocht de steen op tweederde van het graf staan waardoor ook de achterkant in het ontwerp en in de uitvoering kon worden betrokken.

Elke steen vertelt een verhaal, van de ontstaanswijze, van de persoon voor het gedenkteken is gemaakt, van de relatie met de nabestaanden en de rol die Nynke, de graficus en de steenhouwer in het ontwerpproces vervulden. Het is het verhaal van de verwezenlijking van een dierbaar monument, vaak met een grafpenning voor de nabestaanden met dezelfde afbeelding.

Wilma Moen

VERENIGINGSNIEUWS

DAGELIJKS BESTUUR

Voorzitter: Jan Willem Eggink, 070-3860307; secretaris: Agnes Jelsma 070-3873740; penningmeester: Tim van Rooij, 070-3366555

ALGEMENE VERGADERING

Op zaterdag 20 juni zal de algemene vergadering van Vereniging de Terebinth worden gehouden. Dit jaar wordt de bijeenkomst gehouden in de aula van de begraafplaats Kranenburg, Kranenburgweg 5 te Zwolle. Uiteraard worden de leden nog schriftelijk uitgenodigd om de vergadering bij te wonen.

Na het huishoudelijk gedeelte en een eenvoudige lunch zullen we onder leiding van Wim Vlaanderen een rondgang zullen maken over "zijn" begraafplaats.

JOSÉE BIONDA UIT DE REDACTIE

Vanwege drukke werkzaamheden maakt Josée Bionda sinds februari van dit jaar geen deel meer uit van de redactie. Vanaf augustus 1993 was ze lid van de redactie. Als bedrijfsleider van de gemeentelijke begraafplaatsen te Amersfoort voelde ze zich geroepen haar zorg voor de graven van met name kinderen en militairen voor de leden van de Terebinth te vertalen in bevlogen artikelen en recensies. Ook maakte ze themanummers over het herstel van zorg rond dood en rustplaats en de verwerking van oorlogsherinneringen door Indische Nederlanders. Daarnaast zorgde haar kritische inbreng voor levendige redactievergaderingen. Dit kwam het blad ten goede. Josée, bedankt.

NIEUWE PENNINGMEESTER

De huidige penningmeester Tim van Rooij heeft de afgelopen tijd niet alleen de penningen voor zijn rekening genomen, maar hij heeft zich ook ingezet voor een betere admini-

stratie, het Vademecum, de regionalisering en de verschillende werkgroepen. Dat al deze werkzaamheden een onevenredig deel van zijn vrije tijd kosten mag duidelijk zijn en hij heeft dan ook aangekondigd een aantal taken over te willen dragen. Derhalve werd mij gevraagd om als penningmeester te assisteren, waarop ik direct positief heb geantwoord. Mijn naam is Elsbeth Rietbergen, ik ben sinds 1995 lid van de vereniging en ik was vorig jaar nog de voorzitter van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis en onder andere algemeen bestuurslid van het Nationaal Contact Monumenten. Sommige Terebinthleden zullen mij misschien ook kennen als de organisator van het driedaags congres over "De Dood" van afgelopen december. In het dagelijks leven ben ik assistent-archeoloog in Delft en ik interesseer me op het gebied van de dood vooral voor epitafen en de manier waarop men monumenten ter ere van kinderen heeft opgericht door de eeuwen heen.

Wat betreft de penningen hoop ik alles vlot te laten verlopen en ik zal proberen er zelfs wat aan toe te voegen door geld los te maken bij fondsen en instanties. Dit om de verscheidene projecten en initiatieven van de nog steeds groeiende Terebinth te kunnen bekostigen.

Op dit moment is Tim van Rooij uiteraard nog de officiële penningmeester en assisteer ik hem en de anderen waar gewenst. Bij de komende algemene vergadering zal ik mezelf pas als nieuwe penningmeester kandidaat kunnen stellen en hoop dat dit dan uw aller goedkeuring zal kunnen wegdragen. Ideeën en suggesties ten aanzien van acquisitie, sponsoring of andere financiële zaken zijn bij mij nu al van harte welkom. Ik ben te bereiken onder het telefoonnummer, dat elders bij het Verenigingsnieuws staat afgedrukt.

Elsbeth Rietbergen

ADVIES AAN OUDE BEGRAAFPLAATS HARDENBERG

Op verzoek van de Historische Vereniging Hardenberg en Omgeving brachten Wim Vlaanderen, Gerald Hinsenveld en Anne Marie van der Wal op 4 maart jongstleden een bezoek aan de oude begraafplaats aan de Stationsstraat te Hardenberg. Doel was het geven van een advies over het opknappen en instandhouden van de begraafplaats.

Ooit heeft op deze plek een kerkje gestaan, maar resten daarvan zijn nog niet teruggevonden. Aan het begin van de twintigste eeuw vond er een uitbreiding plaats. Op de begraafplaats zijn oorlogsgraven te vinden. De omrastering bestaat voor een deel uit een muur en deels uit een haag. Het onderhoud wordt gedaan door de gemeente en bestaat uit meerdere keren per jaar grasmaaien. De Historische Vereniging heeft zich intensief met het verleden van de begraafplaats beziggehouden. Een volledige inventarisatie van de grafstenen heeft al plaatsgevonden. Alle gedenktekens zijn gefotografeerd en gedeeltelijk met aanvullende informatie in een computerprogramma beschreven. Men is van plan om deze informatie te zijner tijd beschikbaar te stellen via internet. Een concept voor een boek is al gemaakt. Het betreft een geschiedenis van de begraafplaats en de inventarisatie. Hieraan wordt toegevoegd informatie over symboliek, foto's en een inventarisatie van de aanwezige flora.

Na bezichtiging van de begraafplaats heeft Wim Vlaanderen enkele adviezen gegeven. Een paar ernstig beschadigde grafstenen zonder cultuurhistorische waarde kunnen worden weggehaald. Dit moet gedurende één jaar worden aangekondigd in de vorm van een paaltje met tekst. Daarna is het verstandig deze gedenksteden nog één jaar te bewaren voor eventueel geïnteresseerde nabestaanden.

VERENIGINGSNIEUWS

Enkele interessante zerken moeten worden gerestaureerd. Eventueel kan worden gezocht naar een steenhouwer, die dit voor niets wil doen. Met behulp van vrijwilligers of alternatief gestraften kunnen de hekwerken om graven worden hersteld.

De gaten in de omrastering kunnen met coniferen worden gedicht. Het grasmaaien moet worden beperkt tot één keer paar jaar. Zo komt de aanwezige flora meer tot haar recht. Een plataan moet worden gesnoeid of verwijderd om de daarnaast staande treurbeuk meer ruimte te geven.

Tenslotte kan worden getracht op het nieuwste gedeelte een urnenmuur, urnenveld al dan niet in combinatie met een strooiveld te verwezenlijken. Zo wordt de begraafplaats weer aantrekkelijk om te bezoeken.

BEDREIGINGEN TE AMSTERDAM

Een gesloten begraafplaats op een opgehoogd stukje weiland, overgroeide zerken, daaromheen een moerasig weilandje omringd door hoog opgaande bomen. Voor romantische zielen en Terebinthleden een plek om te behouden.

Een stuk grond zonder duidelijke functie, met torenhoge grondprijzen, vlakbij het dichtbebouwde Amsterdam-zuid, een begraafplaats die over zo'n vijftien jaar geruimd mag worden, de mogelijkheid om dure woningen te bouwen. Daadkrachtige gemeentebestuurders kunnen dan niet stil blijven zitten.

We hebben het over de gesloten begraafplaats Huis te Vraag in Amsterdam. In 1890 werd hier een particuliere begraafplaats gesticht waar tot 1962 ongeveer 16000 vooral protestantse Amsterdammers hun laatste rustplaats vonden. Kunstenaar Leon van der Heijden woont in zijn atelierwoning die eerder de aula was. Hij heeft van het stadsdeel Zuid, de beheerder, de functie van stadstuinman gekregen en besteedt veel tijd aan het bijhouden van de

woekerende flora. In 1992 zou de begraafplaats al geruimd worden, maar die termijn is opgerekt tot 50 jaar na sluiting, dus in 2012 kan tot ontruiming worden overgegaan. Momenteel wordt de begraafplaats dan ook niet bedreigd. Wat is er dan aan de hand? De begraafplaats maakt deel uit van een klein coulissenlandschapje aan de rand van de vooroorlogse stad en is met het weilandje, de bomenrijen en een boomgaard uitgegroeid tot een rustig geheel. Zoals Van der Heijden het noemt, een laatste stukje 19e-eeuwse stadsrand. De bedreiging geldt de directe omgeving van de begraafplaats: de omringende oude bomen horen bij een oud, verzakt pand naast de begraafplaats en bij een viertal lage arbeiderswoningen die evenmin in goede staat verkeren. 19e eeuwse landschapje of niet, er is geen sprake van officiële natuur- of cultuurmonumenten. Het stadsdeel heeft bedacht dat daar wel nieuwbouw kan plaatsvinden. Op de plek van de boerderij en de huisjes kunnen een twintigtal dure drive-in woningen worden gerealiseerd, die aan de achterzijde, de begraafplaatskant, tot tien meter hoog worden. Daarvoor moeten dan ook minimaal 40 oude bomen en nog meer kleinere worden gerooid. Het gaat om geld, veel geld: het opknappen van de oude boerderij zou zeker zo'n drie ton kosten, de daarmee wegvallende grondopbrengsten van alleen dat perceel komt boven het half miljoen: samen 8 ton. Dat is de bedreiging aan de westzijde. Aan de zuidkant van de begraafplaats ligt het weiland. Al langer geleden heeft het Amsterdamse gemeentebestuur daar doorheen een sneltramtracé voorzien, om de nieuwe wijken aan de rand van de stad snel te kunnen ontsluiten richting centrum. Bovendien wordt een fietspad voorzien richting Amsterdamse Bos. Het is duidelijk dat met het wegvallen van de waarde van de omgeving de toekomstwaarde van de begraafplaats zelf aan de orde

is. Zo wordt ruiming in 2012 gemakkelijker voorstelbaar.

Vanzelfsprekend zijn de bewoners van de huisjes die moeten verdwijnen, de bewoners van de woonschepen aan de andere kant van het gebied, de beheerder van de begraafplaats, natuur- en groenliefhebbers in het geweer gekomen tegen de plannen. Ook het bestuur van de Terebinth heeft het stadsdeel gevraagd op te passen. Het geheel geeft aan dat het bij het behoud van een dergelijke begraafplaats heel belangrijk is om de ontwikkelingen in de omgeving in het oog te houden. De vraag is echter wat er nu verder zal gebeuren: eind april komt het voorstel voor de bebouwing in de stadsdeelraad aan de orde en daarna komt het ontwerp-bestemmingsplan ter visie en is er de mogelijkheid om formeel bezwaar aan te tekenen. Zou je ervan uitgaan dat de plannen voor bebouwing en tramlijn doorgaan, dan is nog niet alles verloren. Om toekomstige bedreigingen en ruiming van de begraafplaats te voorkomen, is dan het moment gekomen om daar duidelijke afspraken met het stadsdeel over te maken. Er zouden bijvoorbeeld extra investeringen in het overblijvende groengebied gedaan kunnen worden, in het inrichten van de begraafplaats en omgeving tot een duurzaam waardevol gebied, bijvoorbeeld voor de buurtbewoners en de mensen die werken in de nabije kantoorgebouwen.

U moet overigens zeker eens een kijkje gaan nemen, Huis te Vraag ligt aan de Rijnsburgstraat in Amsterdam-Zuid, langs de Schinkel, vlakbij afrit S107 van de A10 richting Coentunnel en vlakbij het Hoofddorpplein waar bus 15 en 23 en tram 2 langskomen.

Henk de Feijter

VERENIGINGSNIEUWS

SYMPOSIUM RONDOM HET STERVEN VAN EEN KIND

Op het door de Terebinth georganiseerde symposium op 14 februari jongstleden werd de kinderdood van verschillende kanten belicht.

In de eerste plaats kwamen Sytze en Margrieta de Boer aan het woord. Gezamenlijk vertelden zij het verhaal van hun dochter Mirjam die zes jaar geleden op achtjarige leeftijd bij een ernstig verkeersongeval overleed.

Met groot respect voor Mirjam wordt haar karakter, haar laatste dag en alles wat daarna is gebeurd, tot jaren later, beschreven. Met nadruk vertellen ze dat ze het onderwerp van de dood nooit uit de weg zijn gegaan en zo in alle rust het al met elkaar eens waren hoe zij zich zouden opstellen mocht het hen ooit overkomen. Deze kennis heeft hen een leidraad gegeven hoe te handelen toen Mirjam stierf.

Waardering is er voor de steun die hen van alle kanten werd geboden; de zorg in het ziekenhuis voor Mirjam, de inspanningen van de uitvaartleider die ervoor gezorgd heeft dat Mirjam nog dezelfde dag thuis kon komen, de reactie van de school en mensen in de buurt die ervoor zorgden dat noodzakelijke klusjes werden gedaan en Wim Vlaanderen met wie ze samen op Kranenburg in Zwolle een plekje voor Mirjam hebben uitgezocht. Later kwam daar de steun van steenhouwer H. Beernink in Hattem bij die goed aanvoelde wat voor monument er voor Mirjam moest komen. Sytze en Margrieta hebben de zus en de twee broers van Mirjam volledig bij alle beslissingen betrokken maar wilden ze ergens niet bij zijn dan was het ook goed.

Suzanne van Horssen is van oorsprong verpleegkundige. Zij is twee jaar geleden een eigen bedrijf begonnen waarbij ze uitvaarten van met name baby's verzorgt. Zij maakt zich sterk om achterblijvende kinderen actief bij uitvaarten te betrekken. Ze geeft duidelijke richtlijnen, adviezen en voorbeelden uit haar eigen praktijk.

Kinderen zijn heel goed in staat te begrijpen wat er gebeurt en ze voelen zich verantwoordelijk voor een goede afhandeling van zaken waarbij ze zelf kunnen bepalen waar ze wel en waar ze niet bij worden betrokken. Ze kunnen uitstekend aangeven wat ze wel of niet willen. Ze zijn opvallend nieuwsgierig en hebben zelf spontane ideeën over wat ze kunnen doen.

Kindergraf te Overveen

Tekeningen bijvoorbeeld op het plafond of aan de binnenkant van de deksel van de kist. Bij een andere uitvaart waren het de kinderen die de kist mochten sluiten of de schoenen poetsen voordat de dode ze aankreeg. Als de overledene een pasgeboren kind is probeert Suzanne altijd de moeder bij de uitvaart aanwezig te laten zijn. Het begraven in een algemeen graf doet ze principieel niet. Alle mogelijkheden die ze kent om de rouw goed voorbereid in te gaan reikt ze aan. Het kind aanraken, knuffelen, foto's maken om een tastbare herinnering te hebben, goed op de hoogte zijn van je rechten met betrekking tot het graf dat gekozen wordt en eigen keuzes ontwikkelen ten aanzien van de uitvaart. Wanneer bijvoorbeeld voor crematie gekozen wordt kan de familie eventueel meegaan in de ovenruimte. Voortdurend wordt er gediscussieerd over de vraag hoe alles zijn verloop zal hebben. Wensen van eventueel aanwezige broertjes en zusjes worden door Suzanne van Horssen zeer serieus genomen worden.

Ghisleen en Wim Bartels zijn vormgevers gespecialiseerd in het ontwerpen en vervaardigen van persoonlijke grafkunst. Hun inspiratie halen zij uit een persoonlijk gesprek waarna het ontwerp eventueel eerst in schaalmodel wordt uitgevoerd. Zij laten foto's van hun werk zien waarbij tevens het begraafplaatsmeubilair zoals columbaria en mozaïeken in de bestrating hun aandacht hebben. In hun beeldentuin in Gennep kan hun werk worden bezichtigd en kan inspiratie worden opgedaan.

Wilma Moen

EEN JEUGDIG CONGRES OVER DE DOOD

Afgelopen december werd in Ommen het jaarlijks congres gehouden van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis. Dit jaar leek het meer op een Terebinth-aangelegenheid aangezien ruim de helft van de sprekers uit onze gelederen kwam.

Het onderwerp was namelijk "De Dood, van knekels en botten tot religie en symboliek". Dat dit onderwerp de jeugdige toehoorders geheel niet afschrikte blijkt uit de liefst tachtig jongeren die zich hadden ingeschreven.

De spits werd afgebeten door Albert van der Zeijden, consultant bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Hij sprak over het onderzoek naar de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen ten aanzien van de dood, te beginnen bij Geoffrey Gorer die in 1955 zijn vele malen herdrukte artikel "The pornography of death" schreef. Naast Gorer kwam uiteraard ook het werk van de Franse historicus Philippe Ariès ter sprake.

De tweede lezing ging in op de interpretatiemogelijkheden van grafvelden vanuit een archeologische context. Pieter van de Velde, docent aan de Rijksuniversiteit Leiden bij de vakgroep Theoretische Archeologie, legde uit hoe moeilijk dit vaak is. Zo is het gevaarlijk om iemands sociale status af te leiden uit diens grafgriffen.

Ada Wille, tuinarchitecte en onder andere medewerker aan de Teleacursus "Begraven en begraafplaatsen", volgde met een dia-overzicht van de belangrijkste begraafplaatsen en grafmonumenten in Nederland.

Aansluitend vertelde Edwin Maes, geschiedenisleraar en schrijver van het boekje *Begraafplaatsen in de provincie Utrecht*, over de symboliek op graven en over epitafen.

Wim Vlaanderen, oud-bestuurslid van de Terebinth, besloot deze dag met een uitgebreid en levendig verhaal over de vereniging. "Wat bezielt die

mensen die lid zijn van een vereniging rond de dood en wat doen ze daar nou eigenlijk?"

De tweede dag stond in het teken van een excursie naar Drenthe en Friesland. Daar hebben de deelnemers de mummies van Wieuwerd bekeken, als ook de idyllische begraafplaats aan de Spanjaardslaan te Leeuwarden en de hunebedden in Borger en Schoonoord.

De laatste dag zat weer vol met lezingen en stond open voor externe geïnteresseerden. De onderwerpen van deze dag waren meer gericht op de tastbare resten van de doden en de eerste lezing ging over het onderzoek naar menselijke botten uit archeologische opgravingen. George Maat, verbonden aan de vakgroep Anatomie en Embryologie van de Rijksuniversiteit Leiden, lichtte toe hoe een skelet informatie verschaft over sexe, leeftijd, ziektes of ongevallen.

Peter van Dael, hoogleraar bij de vakgroep Theologie aan de Vrije Universiteit, ging in op de religieuze verering van botten en de verscheidenheid aan reliekhouders.

Een antropologische bijdrage werd geleverd door Pieter ter Keurs, conservator Insulair Zuidoost Azië van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden. Hij sprak over de vruchtbaarheidssymboliek van het vroegere koppensnellen in Indonesië dat uitging van het principe dat "voor een nieuw leven een ander leven gegeven moet worden".

Als slot van het congres was er een forumdiscussie over de doodstraf. Het panel bestond uit Pieter Spierenburg, Jan van Hoek en Michael Nieuwenhuis, de eerste verbonden aan de sectie Maatschappijgeschiedenis, de twee anderen aan de sectie Rechtsgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Jan van Hoek probeerde de discussie op gang te

Wim Vlaanderen

brengen door de stelling te verkondigen dat de kerk een belangrijke rol heeft gespeeld bij het invoeren van de doodstraf. Hij stelde dat de kerk de majesteitsschennis uit de Romeinse tijd had omgevormd tot schennis van het algemeen welzijn, zoals het zijn van een ketter. Deze discussie sloeg echter geheel niet aan en het forum nam een verrassende wending door zich te richten op het verschil in berechting tussen arme en rijke mensen.

Naast de lezingen was er uiteraard plaats voor minder serieuze zaken. Zo was er een filmavond met onder andere *Four weddings and a funeral*, een gemaskerd bal, waar de Adams Family, mummies en gevaarlijke Bond-girls met elkaar dansten, en een heerlijk galgenmaal. Voor de syllabus van dit congres of meer informatie over de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis: 070-3476598.

Elsbeth Rietbergen

BOEKBESPREKINGEN

M. Bot, *Een Laatste Groet. Uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland* (Rotterdam: Marrie Bot, 1998, 288 blz., f 98,50, ISBN 90-61-770130)

In 1992 stortte een vliegtuig neer in de Amsterdamse Bijlmer. Het televisieverslag van de herdenkingstocht naar de plek des onheils toonde naast elkaar de stille rouw van autochtonen en het schrille verdriet van allochtonen. Nederland bleek ook in zijn dodencultuur multicultureel te zijn geworden.

Marrie Bot heeft in de jaren negentig de overeenkomsten en verschillen in het uitvaartritueel gefotografeerd. Eerst bouwde ze een netwerk op van mensen, die nabestaanden vroegen, of ze als fotograaf bij de uitvaart aanwezig mocht zijn. Zo kon ze in de loop der jaren meer dan honderd afscheidsplechtigheden fotograferen. Het betrof niet alleen de min of meer vertrouwde begrafenissen en crematies van Nederlandse rooms-katholieken, protestanten, joden, niet-kerkelijken en vormgevers van nieuwe tradities. De verscheidenheid kreeg vooral vorm dankzij de foto's van uit-

vaarten van Kaapverdiaanse rooms-katholieken, Surinaamse creolen, die protestant zijn of in winti geloven, Surinaamse hindoeïsten, die het surinaams-hindoeïsme aanhangen, moslims en Chinese aanhangers van het confucianisme, taoïsme of chi-nees-boeddhisme. Een selectie van 275 opnames vormt het hoofdbestanddeel van dit boek.

Het is niet alleen een indringend en vaak intiem fotografisch verslag geworden. Aangezien nabestaanden de achtergrond van de rituelen nauwelijks kenden, heeft Marrie Bot ook veel tijd doorgebracht in bibliotheken. Op basis van een indrukwekkende literatuurlijst heeft zij de rituelen en de veranderingen daarin nauwkeurig beschreven.

Deze combinatie van eigen waarneming en gedegen literatuurstudie maakt dit boek tot het standaardwerk over de uitvaartrituelen in multicultureel Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Tot het eind van dit jaar kan een selectie van de foto's met bijschriften worden bekeken in het Museum voor Volkenkunde in Rotterdam.

Wim Cappers

Surinaams-Javaanse vrouwen dragen overledene na de rituele wassing naar de zaal waar ze zal worden gekleed in een lijkwade (moslimritueel)

Hans Heesen, Harry Jansen en Ed Schilders, *Waar ligt Poot? Over de dood en de laatste rustplaats van Nederlandse en Vlaamse schrijvers* (Baarn: Uitgeverij de Prom, 1997, 331 blz., f 34,90, ISBN 90-6801-549-4)

Dit boek is ontstaan uit een gevoel van gemis. Het is vreemd dat in tegenstelling tot wat in andere landen gebruikelijk is, in ons land in biografieën van schrijvers wel de gehele levensloop gedetailleerd wordt beschreven, maar dat gegevens over het levenseinde en de lijkbezorging vaak ontbreken. Voor 570 auteurs is in die leemte nu voorzien.

Doordat het boek is voorzien van een aantal registers is het goed bruikbaar. Zo is na te gaan wie in een bepaalde plaats zijn of haar laatste rustplaats heeft gevonden, maar ook is een kalender met sterfdata opgenomen, en een onderwerpenregister waarin nagezocht kan worden wie aan een leverkwaal bezweek en wie aan een val van de trap. Zelfs is bijvoorbeeld makkelijk te achterhalen bij wie de tekst op het grafmonument aanvankelijk fouten bevatte, wie zichzelf van het leven beroofde of welke voorwerpen in de kist werden meegegeven, uiteraard voorzover deze gegevens voorhanden waren.

Het boek is dus breder van opzet dan het in 1985 bij Bosch en Keuning verschenen en helaas al lang niet meer verkrijgbare *Hun laatste rustplaats*. Dat behandelt weliswaar bekende Nederlanders in het algemeen, maar de biografische gegevens zijn nogal summier. De samenstellers van *Waar ligt Poot* geven het volle pond wat betreft anekdotes en, soms bizarre, details.

Een boek dus voor liefhebbers van feiten en feitjes. Dat in deze eerste druk hier en daar een oneffenheidje kan worden aangetroffen valt de auteurs niet zwaar aan te rekenen, want ze hebben heel veel werk moeten verzetten om sommige gegevens boven tafel te krijgen. Daarbij liepen

ze nogal eens aan tegen verschillen tussen diverse bronnen. Voor begraafplaatsbezoekers met enige letterkundige interesse een absolute aanrader.

Sytze de Boer

P. Borst, A. de Groot, J.G. Jonker-Klijn en R. Roks, *Graven en begraven in de Dom van Utrecht* (Bunnik: Uitgeverij Henk Reinders, 1997, 128 blz., f 25,-, ISBN 90-72507-26-6)

Een jaar geleden was er in de Domkerk te Utrecht een tentoonstelling te zien over het door Rombout Verhulst ontworpen praalgraf van de zeventiende-eeuwse admiraal Willem Joseph baron van Gendt. Wilde een bezoeker echter iets meer te weten komen over de andere grafmonumenten en grafzerken in de Dom dan was hij aangewezen op de rondleiders. Na het verschijnen van dit rijk geïllustreerde boekje kan de bezoeker eindelijk zelf een rondgang maken langs de vele fraaie grafmonumenten.

Het boek begint met enkele hoofdstukken, die gewijd zijn aan het begraven in kerken in het algemeen, aan het begraven in de Dom, voor en na de Reformatie, en aan de beheerders van de Dom, de kanunniken, ofwel het Domkapittel. Daarna volgen de plattegrond van de kerk en een beschrijving van de graven en hun eigenaars.

Naast het praalgraf van admiraal Van Gendt vinden we in de Dom nog een aantal bijzondere grafmonumenten. Zo behoort bijvoorbeeld de graftombe van bisschop Guy van Avesnes tot één van de zeer weinige bisschoppelijke grafbeelden in Nederland. In de kooromgang bevindt zich tussen twee pijlers de cenotaaf voor bisschop Joris van Egmond, wiens lichaam in 1559 werd begraven in Frankrijk. Alleen zijn hart vond in de Dom een plaats. In het tweede deel van dit boekje zijn het echter vooral de fraai bewerkte en goedbewaarde laat-gotische en renaissance grafzer-

ken die de aandacht trekken.

De schrijvers hebben ervoor gekozen om vooral historische informatie te geven en relatief minder aandacht te besteden aan de kunsthistorische aspecten van de zerken. Daarentegen worden bijna alle beschreven grafzerken wel in het boek afgebeeld. Het boek bevat tevens een verklarende woordenlijst en een persoonsregister.

Edwin Maes

Suzette Haakma, ed. *Sterven, Dood en Rouw* (Utrecht: Bureau Studium Generale Universiteit Utrecht, telefoon: 030-2532437, 1997, 124 blz., f 10,00 exclusief verzendkosten, ISBN 90-72145-31-3)

Hoe D.G. Rosetti ertoe kwam om het manuscript van een dichtbundel in de doods-kist van zijn vrouw te leggen en het er zeven jaar later weer uit te halen, wat de poëtische reactie van Ida Gerhardt was op de dood van Gerrit Achterberg en wat de crematie van Multatuli in 1887 zo uniek maakte: het is allemaal te lezen in het artikel van M. Ros en C. van Raak. Daarmee is meteen de luchtigste bijdrage van deze bundel genoemd. Actueel is het onderwerp dat medisch psycholoog H. ten Kroode aansnijdt. Aan de hand van praktijkvoorbeelden stelt hij vast dat er tegenwoordig vooral sprake is van een medisch begeleide levensbeëindiging, hoe onwenselijk artsen dat ook vinden. Hij pleit ervoor om de werkers in de gezondheidszorg te scholen in medisch begeleide levensbeëindiging. Terecht merkt hij op dat dit pas kan als zij over een reëel sterfelijkheidsbesef beschikken en hun eigen nare gevoelens een plaats hebben gegeven. Dat is nog lang niet altijd het geval, en niet alleen bij hen. Daarmee geeft hij aan dat het taboe op de dood weliswaar doorbroken lijkt, maar dat het onder de oppervlakte nog springlevend is. Het is jammer dat de bundel met een onsamenhan-

gende bijdrage van W. Zaal en met zes ontheemde gedichten als een nachtkaars uitgaat, maar dat doet niets af aan de waarde van de rest.

Rita Hulsman

"Postume portretten". Kunstschrift, XLI (1997-4) 1-51 te bestellen bij Sdu/Openbaar Kunstbezit, Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage, telefoon 070-3429700, prijs f 15,95 exclusief verzendkosten

Dit themanummer geeft een overzicht van de kunst- en cultuurhistorische achtergronden betreffende de verschillende soorten afbeeldingen van overledenen. Er wordt aandacht besteed aan de Egyptische mummies, het in Drenthe opgegraven meisje van Yde, transi, ofwel beelden van ontbindende lijken, effigies ofwel menselijke beeltenissen op graven, praalgraven, dodenmaskers, schilderijen van gestorven kinderen en in was vereeuwigde overledenen zoals de Franse revolutionair Marat. Het blad is fraai geïllustreerd met foto's in zwart-wit en kleur en het bevat een literatuuroverzicht. In het najaar opent in het Teylers Museum te Haarlem een tentoonstelling over het Nederlandse doodsportret gedurende de periode 1590-1990. Over dit onderwerp zal tegelijkertijd een boek verschijnen.

Wim Cappers

EXCURSIES

Utrecht

Dit keer staat de provincie Utrecht centraal. De excursie voert ander naar de R.K. Begraafplaats St. Barbara te Utrecht. Deze katholieke begraafplaats uit 1875 die de laatste jaren overigens een meer algemeen karakter heeft gekregen, ligt aan de oostkant van de stad, in de omgeving van het Wilhelminapark en grenzend aan het Rosarium. De parkachtige inrichting van de begraafplaats sluit hierbij aan, waardoor ze met haar vele, soms zeer kunstzinnige gedenktekens, een plaats van rust en bezinning kan zijn. Centraal ligt de neogotische kapel, in 1880 ontworpen door architect Alfred Tepe en in 1994 volledig gerestaureerd. Samen met de dienstgebouwen is ze genomineerd voor de lijst van rijksmonumenten.

Datum: 25 april 1998

Tijd: 10.30

Plaats: R.K. begraafplaats St. Barbara, Prinsesselaan 2 te Utrecht

Openbaar vervoer: vanaf centraal station met bus 4

Programma: 10.30 R.K. begraafplaats St. Barbara

Gids: de heer G. Koning

12.30 lunch dient zelf meegebracht te worden

14.00 algemene begraafplaats aan de Woudenbergseweg 48 te Zeist

Gids: de heer A. Jordens

Vervoer: mensen, die met de auto komen, worden verzocht reizigers, die met het openbaar vervoer komen, een lift naar Zeist te geven

15.30 afsluiting excursie in Zeist

Kosten: f 15,- vooraf overmaken op girorekening 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk

Aanmelden: voor 15 april bij Henk Mandersloot, telefoon 0488-420108

Zutphen

De geschiedenis van de Zutphense begraafplaatsen volgt een patroon,

dat kenmerkend is voor Nederland. Vanwege de zorg voor de hygiëne werd in 1830 op last van de overheid de algemene begraafplaats geopend. Als teken van de emancipatie vroege en kregen de katholieken hun afdeling op deze begraafplaats in 1897 in eigen beheer. De geschiedenis staat beschreven in het boekje *Onder groene zoden* van J. Kreijenbroek en E. Cranen, dat voor f 15,- te koop is.

Datum: 16 mei 1998

Tijd: 10.30

Plaats: aula algemene begraafplaats Zutphen aan de Warnsveldseweg

Openbaar vervoer: vanaf het station om 10.03 met bus 55

Programma: 10.30 ontvangst met koffie door mevrouw E. Cranen en de heer J. Werkhoven en bezichtiging algemene en katholieke begraafplaats. Plattegronden van de begraafplaatsen zijn beschikbaar
12.00 lunch dient zelf meegebracht te worden

13.30 wandeling naar historisch centrum. Vanwege beperkte mogelijkheid tot parkeren wordt alleen minder validen aangeraden de auto te gebruiken

14.00 bezichtiging graven in Walburgskerk

15.00 bezichtiging hofjes onder leiding van de plaatselijke historische vereniging en terugkeer naar algemene begraafplaats

16.00 afsluiting excursie met koffie
Kosten: f 15,- vooraf overmaken op girorekening 335536 van Vereniging de Terebinth te Rijswijk

Inlichtingen: mevrouw J. van der Spek, telefoon 0575-524298

Aanmelden: voor 15 april bij Henk Mandersloot, telefoon 0488-420108

Kranenburg

Na de algemene vergadering op 20 juni heeft er een bezichtiging plaats van begraafplaats Kranenburg te Zwolle. Dit is geen gewone begraafplaats, maar een gravenpark. Als wandelaar kun je genieten van de

serene rust die er heerst en de natuurliefhebber kan zijn hart ophalen aan de zeldzame bomen, struiken, planten, bloemen en mossen. De graven liggen verscholen in het groen en worden een eenheid met de omgeving omdat op Kranenburg de stenen niet schoongemaakt worden. Het ontwerp van de begraafplaats dateert van 1929 en is van de architect L. Copijn. Deze heeft in het landgoed Kranenburg rechts van de vijver twee ellipsvormige padenstelsels gesitueerd tussen de bestaande lanen. Links van de vijver ligt een heuvelachtig bosperceel. De stofelijke resten liggen in een parkachtige omgeving.

De uitbreiding in 1992 is ontworpen door diens nazaat J. Copijn. Ook hier werd een vijver als uitgangspunt genomen. De vijver heeft de vorm van een gestileerde lelie. De graven komen te liggen tussen gebogen ronde beukenhagen. Het nieuwe terrein heeft ook een islamitisch deel, waar de graven zo geplaatst zijn, dat het gezicht van de doden is gericht naar Mekka.

FUNERAIRE REIS DUITSLAND EN OOSTENRIJK

Tot de doelstellingen van Vereniging de Terebinth behoren ook contacten met organisaties en verenigingen in het buitenland, verrijking van ons zicht op de begraafcultuur, uitwisseling van gedachten en ideeën om de begraafcultuur in eigen land te bevorderen. Deze doelen komen voldoende aan bod tijdens de funeraire reis naar Duitsland en Oostenrijk in augustus/september 1998.

De bus voor die reis is al vol, maar om ook hen die niet meegaan een beeld te geven van de plaatsen die we bezoeken, wordt de artikelenreeks voortgezet. Het vierde artikel gaat over Hallstatt in Oostenrijk en het verschijnsel knekelhuis.

Er zijn twee soorten knekelhuizen in Europa: het knekelhuis als opslagplaats en het knekelhuis als tweede begraafplaats. Tot de vijftiende eeuw

slingerden schedels en botten vrij rond op begraafplaatsen. Daarna ging men er toe over de beenderen, die steeds uit de aarde vrijkwamen ordelijk te rangschikken in een knekelhuis. Iedere begraafplaats kreeg zijn ossuarium, knekelhuis, afkomstig van het latijnse os = bot, knekel. Deze knekelhuizen waren uitstalplaatsen, bedoeld om te worden bekeken en de mensen te herinneren aan hun toekomst: memento mori = bedenk dat ook jij sterft. Dit gebruik vond plaats in heel Europa.

In de zeventiende eeuw groeide het idee dat het lichaam niet geheel mocht verdwijnen. Men ging begraven in twee etappes, eerst in een voorlopig graf en pas later in een definitieve rustplaats. Bij de tweede begrafenis deed zich een opmerkelijk verschil voor tussen Noord- en Zuid-Europa. In Noord-Europa werden de beenderen gerangschikt in knekelhuizen, een ander soort knekelhuizen dan bovengenoemde die alleen fungeerden als opslagplaatsen, in Zuid-Europa ontstond op sommige plaatsen het verschijnsel van mummiebegraafplaatsen.

De oorsprong van het gebruik van deze knekelhuizen ligt bij de Germanen, een gebruik dat later werd geïntegreerd in het christendom. Bij de Germanen die akkerbouw beoefenden en in dorpen bij elkaar woonden werd het welzijn van de gemeenschap gesteld boven dat van de enkeling. Ze wezen enkelgraven af en verzamelden het gebeente van allen die tot de gemeenschap behoorden in een laatste rustplaats. De verbreiding van de knekelhuizen vond plaats in het gebied van de Germaanse stammen die zich later tot het christendom bekeerden.

In Zuid-Europa legde men meer de nadruk op het recht van het individu; vandaar dat men hier niet dergelijke knekelhuizen kende, maar wel mummiebegraafplaatsen. Als de lichamen na de eerste begrafenis niet verder meer veranderden, omdat ze ofwel verdroogde geraamten ofwel mummies waren geworden, kregen ze hun

Kartner in Hallstatt

definitieve grafplaats. Dit gold in eerste instantie voor beroemde, vooral koninklijke personen, maar werd later algemener. Waar een mummie een voortzetting is van een individueel leven, boden knekelhuizen een collectief leven na de dood.

In Oostenrijk wordt een knekelhuis naast Beinhaus vaak Karner genoemd, afkomstig van het latijnse carnarium, dat vleeshuis betekent. Caro betekent vlees, carnis is het latijn voor vlezig. Een Karner is uitdrukkelijk bedoeld voor de tweede begrafenis.

Bij het ordenen van de opgegraven stoffelijke resten was een bijzondere plaats voorbehouden aan de schedels, die in ordelijke rijen op elkaar werden gelegd. Vanaf de achttiende eeuw werden vaak de naam en sterfdatum van de overledene op de schedel geschreven, waarna deze werd versierd met bloemen of bladerkransen.

Hallstatt ligt op een smalle landtong aan de oever van de Hallstätter See, in de rug gedekt door de steile Salzberg. Ruimte voor uitbreiding is er niet. Dit kenmerkt ook het kleine kerkhof: men ligt hier niet voor de eeuwigheid. Daarom is het gebruik van de tweede begrafenis, dat elders allang is verdwenen, hier tot op de huidige dag gebleven.

Om de tien tot twintig jaar worden de

graven op het kerkhof geruimd om anderen de gelegenheid te geven in de grond van hun geboortedorp begraven te worden. De nog resterende beenderen worden gereinigd en overgebracht naar het Beinhaus. Voor men daar een plaats krijgt worden de beenderen en schedels gescheiden. De beenderen komen op de grote stapel. De schedels worden gebleekt en daarna beschreven of beschilderd. Sommige familieleden tekenen er een heel bidprentje op, vermelden de naam en schilderen op de schedel van een jong meisje een bloempje. Soms wordt de doodsoorzaak aangegeven. Op de meeste schedels is een kruisje getekend, ook in de dood blijft men katholiek.

De Karner in Hallstatt, die ongeveer 610 beschilderde schedels heeft, bevindt zich in de onderetage van de St. Michaelskapel. Veel knekelhuizen waren gewijd aan de aartsengel Michael, die niet alleen de zielen van de overledenen weegt, maar die ook de strijder is tegen de machten van de hel. Hij was de heilige die na de christianisering van de Germanen de rol van Wodan overnam; hij was de leider van de hemelse heerscharen tegen de machten van de duisternis. Hij leidt de zielen van de doden naar het Laatste Oordeel.

Rindert Brouwer

AGENDA

- 1 jan-eind 1998: Tentoonstelling "Mummies!" in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
- 5 jan-13 apr: kleine tentoonstelling "Rouwbrieven en rouwpostzegel" in PTT Museum te 's-Gravenhage naar aanleiding verschijnen speciale rouwpostzegel
- 19 mrt-11 apr: Tentoonstelling van ca. 100 sierurnen uit de hele wereld in Twilight Memorialshop, Nieuweg 211, Hilversum, di-za, 10-17 u.
- 23 ap, 19, 28 mei Bestuursacademie Nederland organiseert cursus Begraafplaatsen in een marktpositie. De cursus is bestemd voor beheerders van begraafplaatsen en functionarissen, die beslissingsbevoegdheid hebben ten aanzien van beleid en beheer van de begraafplaats. Inlichtingen mevrouw J.M. Rebel: 0346-593144
- 27 febr-11 apr: Galerie Ruach Hedendaagse Religieuze Kunst aan de Papestraat 31 te 's-Gravenhage organiseert een tentoonstelling met foto's van beelden op begraafplaatsen gemaakt door Otto Röckener. Openingstijden: donderdag tot en met zaterdag van 11.00-17.00
- 7 mrt-31 dec: Tentoonstelling "Een laatste groet. Begrafenis- en rouwrituelen in multicultureel Nederland" met een selectie van ruim honderd zwart-wit foto's uit het gelijknamige boek van fotografe Marrie Bot in Museum voor Volkenkunde Rotterdam. Bereikbaar met tram 5 vanaf Centraal Station
- 22 mrt-2 mei Tentoonstelling "(T)rouw" met rituele, rouw- en herinneringssieraden door verschillende kunstenaars in Galerie Ademloos, Prins Mauritslaan 39 te 's-Gravenhage. Openings-tijden: woensdag tot en met vrijdag 12.00-18.00 en zaterdag 12.00-17.00
- 25 apr: Excursie Utrecht
- 16 mei: Excursie Zutphen
- 24 mei: In memoriam concert met het Requiem van G.U. Fauré op begraafplaats Kranenburg te Zwolle
- 20 juni: Algemene vergadering te Zwolle met aansluitend excursie begraafplaats Kranenburg
- 29 aug-4 sept Funeraire reis naar Duitsland en Oostenrijk
- 19 sept: Excursie Arnhem en Roosendaal
- Najaar: Tentoonstelling "Het Nederlandse doodsportret 1590-1990" in het Teylers Museum te Haarlem
- 20-22 nov Beurs "Uitvaart?... Doodgewoon!" te Antwerpen. Thema "Eén eeuw begrafenisrituelen in Vlaanderen én de Nederlanden" met poëzie, muziek, beeldhouwkunst en een fotowedstrijd

Karner in Hallstatt

